

Az élelemhez való jog megjelenésének társadalmi igénye

Téglásiné Kovács Júlia

1. Bevezetés

A tanulmány kiindulási pontja, hogy az alapjogok megjelenését az egyes korokban más és más prioritások, társadalmi igények hívták életre, amelyek hatására más alapjogok váltak hangsúlyossá, és a fejlődés során az alapjogok jellege is megváltozott. Az élelemhez való jogot a globális (mennyiségi és minőségi) éhezéstől való félelem hívta életre. Maga az éhezés jelentette probléma gyakorlatilag egyidős az emberiség megjelenésével, alapvetően a szegényebb társadalmi rétegeket érintette, de idővel a világ fejlett országainak is szembesülnie kellett a minőségi éhezés és a túltápláltság problémájával, amely azonban már nemcsak a szegényebb társadalmi rétegeket érinti, hanem a magasabb életszínvonalon élőkét is (lásd a magas mértékű civilizációs betegségekben szenvedő személyek nagy létszámát). A tanulmányban azt kívánom közelebbről megvizsgálni, hogy az élelemhez való jog élelmiszerbiztonsági, illetve az élelmiszer-biztonsági oldala milyen társadalmi, gazdasági-politikai, valamint környezeti kockázatoknak van kitéve, amelyek előhívják az élelmiszer alapjogi jellegű megjelenésének és kezelésének igényét.

Az alapjogok fejlődésében fontos szerepet játszott két, a 18. század végén elfogadott politikai dokumentum: Amerikában a Függetlenségi nyilatkozat, Franciaországban pedig az Emberi és polgári jogok nyilatkozata. Ezek bár eltérő politikai közegben, más világnézeti alapon fogalmazódtak, központi mondanivalójukat tekintve van egy lényeges egyezés: *az egyéni jogok nem az államtól származnak, az egyénnek vannak olyan jogosultságai, amelyet tőle az állam sem vonhat el.*¹ Ezek nem csupán politikai akaratot kinyilvánító dokumentumok voltak, hanem az akkori társadalmak szabadságvágyát tükrözték. Ebből pedig egyenes út vezetett a személyes és politikai szabadságjogok (az úgynevezett első generációs jogok) elismeréséhez és alkotmányi szintű deklarációjához. E jogok tipikusan az állami be nem avatkozást követelik meg; az állammal szemben az az elvárás, hogy ne hozzon olyan jogszabályt, ne alkalmazzon olyan egyedi intézkedést, amely sértené az egyén életét, tulajdonát, szabadságát stb.

A 19. század végén a *Rerum Novarum*² kezdetű pápai enciklikában is megfogalmazódtak szociális igények az első világháborút követően egyre inkább felerősödtek az állammal szemben. A kilátástalan gazdasági és szociális helyzet (munkanélküliség, a szociális

¹ CSINK L. – T. KOVÁCS J. (2013): Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 4. sz. 42.

² XII. Leó pápa 1891-ben kiadott enciklikája munkáskérdésről, amelynek ismertetése elérhető: <https://uj.katolikus.hu/konyvtar.php?h=125> (A letöltés dátuma: 2018. 03. 22.)

ellátórendszer fejletlensége, kórházak, egészségügyi ellátórendszerek, iskolák hiánya) új igényeket ébresztett a társadalomban, amelynek következtében megjelentek az úgynevezett második generációs jogok, a gazdasági, szociális és kulturális jogok. Jellemüket tekintve ezek alapvetően abban különböznek az első generációsoktól, hogy aktív állami beavatkozást igényelnek, vagyis esetükben nem elegendő a pusztán alkotmányi deklaráció, hanem szükséges az is, hogy az állam tevőlegesen működjön közre az érvényesülésben (építsen iskolát, kórházat, teremtsen munkahelyeket, biztosítson szociális ellátásokat stb.). Ezen alapjogok filozófiai jellege is eltérő; a természetjogi megközelítést ebben a körben a pozitivisták meg-
alapozás váltotta fel.

Ahogy a 18. század végén a személyes és politikai szabadságjogok kiteljesedése az egyének szabadságvágyának volt a következménye, úgy a 20. század első felében is egy társadalmi jelenség, a polgárok biztonságvágya hívta életre a gazdasági, szociális, kulturális jogokat. A második generációs jogok megjelenése nem eredményezte az első generációs jogok eltűnését, súlyponti eltolódást viszont jelentett: a társadalmi változás új alapjogokat hívott életre a korábbiak mellé.³

A harmadik generációs jogok megjelenéséhez a globalizációs kihívások és a technikai fejlődés vezetett. A harmadik generációs jogoknak csak egy része az, amely a jog fejlődése eredményeként (nemzetközi jog vívmányai, valamint a sérülékeny csoportok jogai) került előtérbe, másik részük a technológiai fejlődés révén (adatvédelem, illetve a biotechnológiai kérdések: klónozás, GMO), a harmadik generációs jogok harmadik része pedig (az egészséges környezethez való jog, vízhez való jog, élelemhez való jog) az emberiség létének alapvető biológiai funkcióit – ahogy azt az Alkotmánybíróság a környezethez való jogot értelmező alaphatározatában, a 28/1994. (V. 20.) AB határozatában is meghatározta –, az élethez való jog objektív intézményvédelmi oldalát biztosítják.

A harmadik generációs alapjogok biológiai életfeltételeket biztosító csoportjának megjelenését azon felismerés hívta életre, hogy az emberiség fejlődésével párhuzamosan a természetben okozott károk arányosan nőttek, amely környezeti ártalmaknak számos negatív következménye van az emberiséget körülvevő élővilág jelenére, illetve jövőjére és ezáltal az egész emberiségre nézve. Ennek hatására kezdtek fókuszálni a környezethez való jogra (ezen belül nemzetközi és alkotmányos államcélként a biológiai sokféleség védelmére, a globális felmelegedés folyamatának megállítására). Ekkor ismerték el egyetemesen, hogy a biztonságos környezet nélkül az életet biztosító víz és élelem is veszélybe kerül.

A harmadik generációs biológiai jogok az emberi lét feltételeinek az alapjait képező jogok, megjelenésüket tekintve a második világháborút követő nemzetközi emberi jogi egyezményekben jelentek meg először, ezt követően szivárogtak be a nemzeti alkotmányjogi gondolkodásba, illetve jelentek meg az egyes alkotmányok szövegében.

A jelenkor legnagyobb kihívása az emberiség számára biztosítani a mindennapi betevő falatot, viszont a növekvő népesség és gazdaság, növekvő erőforrás-felhasználást kíván, amely egyre csak gerjeszti a népességnövekedést.⁴ A fenntartható fejlődés, a fenntartható mezőgazdaság és élelmiszerlánc mind sokat vitatott eszmények, ugyanis csak a naiv fogyasztói társadalom képes elhinni azt a tévképzetet, hogy „minél többet veszünk, annál

³ CSINK – T. KOVÁCS 2013, 43.

⁴ HETESI Zsolt (2015): *A felélt jövő*. Budapest, Fenntartható Fejlődés Egyetemközi Kutatócsoport. Elérhető: www.geo-solar.net/pages/123321/contents/static/28/jovokep.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)

többet spórolunk”. A környezetünk erőforrásai – benne az élőlények, a termőföld és az ivóvíz – mind végesek, így azon felfogás, miszerint a folytonos szociális jólétet az ökológiai eltartóképességgel arányos módon tudjuk megőrizni, nehezen tartható fenn.⁵

A nemzetközi környezetvédelmi sajtó arról ad hírt, hogy mára az iparosított mezőgazdálkodás, a zöld forradalom elérte a határait, az alkalmazott módszerek pedig egyre jobban szegényítik a talajt, és rontják a termelés feltételeit. Ezért a befektetett erőforrásokat növelni kell, újabb növényvédőszeres, több műtrágya szükséges, de ezzel a termelés már harminc éve alig nő. A Föld gabonataralékai pedig egyre csak csökkennek.⁶

Az élelemhez való jogot a globális (mennyiségi és minőségi) éhezéstől való félelem hívta életre. Bár maga az éhezés kérdése gyakorlatilag egyidős az emberiség megjelenésével, és a probléma alapvetően a szegényebb társadalmi rétegeket érintette, idővel azonban a világ fejlett országainak a minőségi éhezés és a túltápláltság problémájával is szembesülnie kellett, amely viszont már nem a szegényebb társadalmi rétegeket érinti, hanem a magasabb életszínvonalon élők, különösen az úgynevezett „civilizációs betegségek” által.⁷

Az élelemhez való jog alapjogi generációs besorolása nem egységes, megjelenését és tartalmát tekintve végighúzódik az alapjogok valamennyi generációján. A 20. század második felében, a második generációs jogokat rögzítő nemzetközi emberi jogi dokumentumokban (lásd GSZKE) fogalmazták ezt meg először. Így *időbeli* megjelenését tekintve az *emberi jogok harmadik generációjába* sorolandó, lévén, hogy az emberi jogoknak ez a generációja a 20. század második felében, kiváltképp a hetvenes-nyolcvanas években jelent meg.⁸

Az élelemhez való jog *szerkezetét* tekintve azonban mind az első, mind a második generációs jogokra jellemző sajátosságokkal is rendelkezik. *Tartalmát* tekintve ugyanis jellemző rá mind a passzív állami magatartás (amely kiváltképp az első generációs jogok attribútuma), mind a második generációs jogok esetén elvárt aktív állami szerepvállalás is. Jellegét tekintve továbbá az emberi léthez kapcsolódó jog, így köthető a természetjogi felfogáshoz, például az elesettek megsegítésének követelménye, valamint az állami hatalom alatt álló személyekről való fizikai gondoskodás követelménye révén (például a fegyveres erők ellátása, a szabadságvesztésüket töltő elítéltekről való gondoskodás).

⁵ A fenntartható mezőgazdaság, azon belül az élelmiszerlánc olyan fejlődés, amely kielégíti a jelen igényét anélkül, hogy veszélyeztetné a jövő nemzedékek esélyét arra, hogy ugyanezekkel az igényekkel a jövőben ők is élni tudjanak (2010. augusztus 17–22. között Budapesten tartott, I. Fenntartható Élelmiszerlánc Világtalálkozó). Oláh János szerint csak a „fenntartható fogyasztásnak van létjogosultsága”, lásd OLÁH J. (2006): *Környezetgazdálkodás. IV. Erőforrásgazdálkodás*. Szarvas, Tessedik Sámuel Főiskola. 54–57. BUKOVICS I. et alii (2014): Fenntarthatóság. In KAISER T. – KIS N. szerk.: *A jó állam mérhetősége*. Budapest, NKE. 141–167.

⁶ 2009-ben 651 millió tonna búza termett a világon, ez 37 millió tonnával kevesebb, mint amennyi előző évben. 2010-ben a rossz időjárás miatt hazánkban is kevesebb volt a gabonatermés, mint korábban. A rendkívüli szárazság miatt Ukrajnában 40%-kal lett kevesebb a búzatermés, mint 2009-ben, míg Oroszországban a 2010. évi tűzvihar olyan rendkívüli károkat okozott, amelyek következtében szinte teljesen leállt az orosz gabona-export. Mindemellett Ázsiában az emelkedő átlaghőmérséklet hatására a rizs is veszélybe került. *Higher Temperatures to Slow Asian Rice Production* (2010). University of California. Elérhető: www.sciencedaily.com/releases/2010/08/100809161138.htm (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)

⁷ A civilizációs betegségekről lásd: REND A. (1991): „Civilizációs” betegségek. *Keresztény Magvető*, 97. évf. 3. sz. 176–182.

⁸ SÁRI J. – SOMODY B. (2008): *Alapjogok*. Budapest, Osiris Kiadó. 27.; HALMAI G. – TÓTH G. A. szerk. (2003): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó. 87.

Az élelemhez való jognak mind az élelmezés-, mind az élelmiszerbiztonsági oldala meglehetősen nagy kockázatoknak van kitéve, amelyeket három aspektusból: társadalmi, gazdasági-politikai, valamint környezeti oldalról szükséges megvizsgálni.

2. A megfelelő mennyiséget fenyegető tényezők

Az élelmezésbiztonságot napjainkban számos kockázati tényező fenyegeti, amelyeket egyrészt a társadalmi, másrészt a gazdasági és politikai kockázatok közé, harmadrészt a környezeti kockázatokhoz sorolhatjuk.

2.1. A társadalmi tényezők

Az élelmezésbiztonságot befolyásoló társadalmi tényezők a népesség rohamos tempóban történő növekedésében, a szegénységben, az egészségügyi problémákban, a betegségekben (AIDS), valamint a képzettség hiányában keresendők.

A katolikus egyház is kiemelten foglalkozik az éhezés problematikájával.⁹ A Cor Unum Pápai Tanács¹⁰ az éhezést kiváltó társadalmi okok közé sorolja a *népesség robbanásszerű növekedését*, valamint további társadalmi és kulturális tényezőket, amelyek növelik az éhezést és a krónikus rosszul tápláltság kockázatát. A *táplálkozási tabuk*, a nő társadalmi és családi státusza (amely szorosan összefügg a családszerkezettel), valódi befolyása a családban, az anyák képzetlensége az élelmezési technika terén, az általános írástudatlanság, a korai és néha túl gyakori szülés, a foglalkoztatási bizonytalanság vagy a munkanélküliség mind olyan tényezők, amelyek alul- és rosszul tápláltságot idézhetnek elő.

Az *egészségügyi problémák* és az éhezés közötti összefüggés kérdései – köztük az AIDS-vírus mint az éhínség egyik előidéző tényezője – a 2002-es dél-afrikai éhínségek nyomán merültek fel. Az ezzel kapcsolatos tanulmányok¹¹ rámutattak, hogy mivel a vírus elsősorban a fiatal, munkaképes korosztályban pusztít, emiatt pedig az időseknek kell a gyermekeket és az árvákat felnevelniük, az idősebb korosztály – munkabíró képességéhez mérten – a kevesebb munkát igénylő termékek termelésére áll át, amelyeknek a tápértéke sokkal alacsonyabb. Ennek következtében még kevesebb emberhez jut el a még alacsonyabb tápértékű élelem.

⁹ Érdekes kérdésként merülhet fel ezzel összefüggésben az „erkölcsi kötelesség” törvényi szinten történő kimondása. Ennek megválaszolása elvezethet akár a jog és az erkölcs egymáshoz való viszonyának vizsgálatához is, amelyhez legújabbán lásd RIXER Á. (2010): Mai jogunk jellegadó vonásai. A jog válsága, a válság joga és az új természetjog. *Iustum aequum salutare*, 6. évf. 3. sz. 25–36.

¹⁰ A katolikus egyház Cor Unum Pápai Tanácsának egy, kifejezetten az éhezéssel szembe fordított kiadványában az éhezés kialakulásának okait három fő kategória (gazdasági, társadalmi és politikai) köré csoportosítja, amelyek minden egyes alcsoportja egyenként is súlyos élelmezési válságot képes kialakítani. NÉMETH L. szerk. (2002): Éhezés a világban. Kihívás mindannyiunk számára: a szolidáris fejlődés. *Római Dokumentumok XVII.* Cor Unum Pápai Tanács. Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója. 10–27.

¹¹ DE MENEZES, C. et alii (2007): *Hunger and HIV. From Food Crisis to Integrated Care*. London, ACF International Network.

2.2. A gazdasági és a politikai tényezők

Gazdasági és politikai tényező például a szélsőséges neoliberális gazdaságpolitika alkalmazása, amelynek következtében súlyos élelmiszerelosztási anomáliák keletkeznek szerte a világban a teljes nélkülözéstől az erkölcsileg is elítélendő élelmiszer-pazarlásig. Ezen gazdasági-politikai kauzák a külföldi adósságspirálokban, a mezőgazdasági inputok elérhetőségében, a korrupcióban, a háborúkban és a biotechnológia felhasználásában keresendők.

Egyes elemzések szerint a jelenlegi élelmiszerválság a mezőgazdasági és élelmiszer-árak körüli megnövekedett *spekuláció és korrupció* következménye. Ezzel ellentétes állásponton van Thierry Pouch, aki a mezőgazdasági termékek körül kialakult pénzügyi spekulációt¹² inkább a már kialakult élelmészeti válságra és a mezőgazdasági termékek árának emelkedésére ható és azt súlyosbító tényezőként határozta meg.¹³

Az élelmészbiztonsági krízist az „éhezések irodalma” szerint – többek között – a Világbank, a Nemzetközi Valutaalap és a Kereskedelmi Világszervezet (WTO) erőszakos *kereskedelmi liberalizációjával*¹⁴ okozta, amelyet rákényszerített a fejlődő országokra, ezáltal a fenntartható élelmiszerpiaci árakat és a helyi élelmiszer-termelést szinte teljesen felszámolta. Ennek hatására egyre többen veszítették el megélhetésüket, egyre többen szegényedtek el és válnak éhezővé.¹⁵ Erre a problémára reagálva a FAO 2008-as konferenciáján Florence Egal azt hangsúlyozta, hogy az élelmészeti krízis elleni küzdelemnek nemcsak tűzoltásszerű programokból kellene állnia, hanem *hosszú távra szóló akcióprogramokat* is meg kellene határozni. Ehhez meg kellene érteni a helyi szinten működő rendszereket, és a helyi adottságokhoz igazodó, fenntartható termelési struktúrákat kellene kialakítani.¹⁶

A *mezőgazdasági liberalizáció* hatására az élelmészbiztonság államilag szabályozott rendszerének gyors leépítése, az árak emelkedése,¹⁷ a magánkereskedő-szektor kudarca és a jövedelmek stagnálása olyan helyzetet teremtett a világban, amelynek során a szegénység fokozódott, és a társadalom ellenálló képessége összeomlott. A liberalizáció során magánkézbe került a mezőgazdasági termékek kereskedelmének szabályozása és ennek egész intézményrendszere.¹⁸

Az élelmészeti válság kialakulásához vezetett az is, hogy a kistermelők gyakran *nem kaphattak hitelt* termelési befektetési célokra. Emellett a fejlődő országok és a nemzetközi

¹² Erre vonatkozólag indult meg egy olyanfajta törekvés az EU-ban, miszerint élelmiszer-alapanyagot tilos a tőzsdére bevinni.

¹³ PALLAGA V. (2008): *Konferencia az Élelmészeti Világnap alkalmából*. Vidékfejlesztési Minisztérium. www.vm.gov.hu/main.php?folderID=2327&articleID=13315&ctag=articlelist&iid=1 (A letöltés dátuma: 2010. 09. 13.)

¹⁴ A WTO termékforgalmi szabályozásáról és sajátos jogértelmezési technikájáról bővebben lásd PALÁSTI G. (2004): A környezet védelme a termékek forgalmának globális szabályozási rendszerében In FAZEKAS J. – PALÁSTI G. szerk.: *Globalizáció – Piacliberalizáció: A világméretű globalizáció megvalósításának jogi eszközrendszere, a piacliberalizációs szabályozás korlátai*. Miskolc, Novotni Kiadó. 319–394.

¹⁵ SIMONYI B. – VARGA G. (2008): *Élelmiszer-önrendelkezés*. Budapest, Védegyelet. 1.

¹⁶ PALLAGA 2008.

¹⁷ Bővebben lásd: KITTA G. – SCHULTZ G. (2008): Agrárpolitika az élelmiszer árak szorításában. In G. FODOR G. – STUMPF I. szerk.: *Végjáték – A 2. Gyurcsány-kormány második éve*. Budapest, Századvég Kiadó. 435–454. és TUNYOGINÉ NECHAY V. szerk. (2006): *Hazai és nemzetközi élelmiszerárak összehasonlítása néhány fontosabb termékpályán*. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet.

¹⁸ Bővebben lásd: KARSAI G. (2000): Az élelmiszer-kereskedelem privatizációja. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 7–8. sz. 565–584.

pénzügyi intézmények *nem fektettek be a mezőgazdaságba*. A legszegényebb országok átlagosan bevételeik 15%-át költik adósságok visszafizetésére, ahelyett, hogy ezt a pénzt az élelmezési biztonságra költenék. Másrészről pedig csupán a népesség csekély része birtokolhatja a megművelhető földterületek nagy részét.¹⁹

Az *élelmiszerek növekvő ára* destabilizáló erőként hat a világgazdaságra, és már több országban is zavargásokhoz vezetett.²⁰ A Világbank vizsgálatai szerint több mint 1,2 milliárd ember él napi 1 dolláros jövedelemszint alatt: ők nem juthatnak sem tiszta vízhez, sem megfelelő egészségügyi ellátáshoz. Elemzése szerint a felfelé tartó élelmiszerárak a fejlődő országokban több mint 100 millió embert taszíthatnak még súlyosabb szegénységbe. Az emelkedő élelmiszerárak és az élelmiszerhiány miatt egyre sürgetőbb szükség van az integrált politikai válaszlépésekre és az élelmiszer-problémák kezelését szolgáló átfogó stratégiákra.²¹

Az *éhezést kiváltó gazdasági okok* közé sorolandó a Cor Unum Pápai Tanács szerint a szakértelem hiánya, a kedvező szolgáltatásra képtelen struktúrák, az egyes személyek bűne, a szeretet hiánya, a fejletlen országok eladósodása és a gazdasági válságokat követő strukturális átalakulás programjai is, amelyek még a jól működő, eredményes szektorokat is súlyosabb válsághelyzetbe hozzák. További kiváltó tényezőként pedig a *politikai hatalomgyakorlást* nevezi meg a katolikus egyház. A 20. században – sajnos – számtalan éhezést kiváltó emberiség elleni bűncselekmény valósult meg. 1932–1933 között Sztálin rendszeresen megfosztotta az ukrán parasztokat az élelemtől, körülbelül nyolcmillió ember halálát okozva. Ezt a hosszú ideig ismeretlen büntényt (*holodomor*, amely szó szerint éhhalált jelent)²² csak a 2000-es évek elején tárták fel, amikor megnyitották a Kreml levéltárát.²³ Idesorolható Bosznia, különösen Szarajevó körülrzárása, amelynek során még a humanitárius segélyeket is lefoglalták, valamint Etiópiában a népesség áttelepítése abból a célból, hogy a kormány egyetlen pártjának politikai ellenörzése alá vonják. Az eredmény több százezer halott, ami az erőltetett migráció és a termőföldek elhagyása által kiváltott éhínség

¹⁹ Például Brazíliában a földbirtokosok 1%-a birtokolja a megművelhető földterület közel felét, míg 4,5 millió földműves családnak még hozzáférése sincs semmilyen földterülethez. TIBA Z. (2006): Éhezés és éhínségek. Elméletek, hipotézisek és a nemzetközi jog összefüggései. *Acta Humana*, 16. évf. 3–4. sz. 89–104.

²⁰ 2010-ben Mozambik utcáin a meredeken emelkedő élelmiszerárak miatt kitört zavargások 13 halálos áldozattal jártak. Hasonlóan feszült a helyzet Egyiptomban is. Pakisztánban a pusztító árvizek közel 10 millió embert tettek hajléktalanná, vö. CAREY, J. (é. n.): *A Common Link Among Fire, Floods, Food Riots: Extreme Weather*. Elérhető: www.greenjustice.org.gr/en/environment/view/a-common-link-among-fire-floods-food-riots-extreme-weather.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)

²¹ Az Európai Parlament 2008. május 22-i állásfoglalása az élelmiszeráraknak az EU-ban és a fejlődő országokban tapasztalt növekedéséről.

²² Azt, hogy az emberek mennyire nincsenek tisztában ezzel a kifejezéssel, az Országos Választási Bizottság és a döntését felülvizsgáló Alkotmánybíróság is elismerte. Indítványozók 2010-ben egy olyan kérdés hitelesítését kérték az Országos Választási Bizottságtól, amelyben szerepelt a „holodomor” kifejezés. Az OVB szerint azonban a választópolgároktól nem várható el, hogy tisztában legyenek a kifejezés pontos jelentésével, enélkül azonban nem lennének ismereteik azzal kapcsolatban, hogy egy eredményes népszavazás esetén pontosan milyen kérdés támogatásáról vagy elvetéséről döntenének, így a kérdés nem felel meg az egyértelműség követelményének. Lásd: 255/2010. (III. 31.) OVB határozat, 84/2011. (XI. 10.) AB határozat

²³ HARTYÁNYI J. (é. n.): *Az 1932-1933-as Ukrajnai Éhínség. Az ukránok ellen elkövetett népirtás*. Elérhető: http://arhiv.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_60_hu/istorija/az_1932.htm (A letöltés dátuma: 2012. 02. 09.)

számlájára volt írható. Itt kell említést tenni az élelmiszer megvonásáról Biafrában a 70-es években: ezt a fegyvert használták a politikai szakadás megakadályozására.²⁴

Az éhezés jelenségének politikai vonatkozásait támasztja alá az a megállapítás, miszerint „a modern történelem során az éhínség mindig ott pusztított, ahol hiányzott a demokrácia.”²⁵ Ezt a megállapítást támasztják alá az elmúlt évtizedek nagy éhezései, azonban az is megállapítható, hogy a környezeti események során bekövetkező éhínségek nem feltétlenül az antidemokratikus politika eredményeképpen születnek, de az sem tagadható, hogy amennyiben egy állam politikája a környezeti elemekre nincs tekintettel, akkor ott előbb-utóbb egy környezeti katasztrófa által okozott éhínség is bekövetkezhet.²⁶

2.3. A környezeti tényezők

A környezeti tényezők közé sorolandó a klímaváltozás problémája, a kiszámíthatatlan aszályok és árvizek, a biodiverzitás csökkenése, a termőterületek sorvadása. Általánosan ismert, hogy a 2007–2008-as globális élelmiszerválság egyik kiváltó oka (a nagy szárazságok, alacsony részvények, a fosszilis üzemanyagok magas ára, a növekvő élelmiszer-szükséglet, az agrárium alulfinanszírozottsága és a növekvő exportkorlátozások mellett) az volt, hogy a termények energia-előállítás céljából történő gyártása terjedt el egyre inkább.²⁷ A *mezőgazdasági alapanyagok nem élelmezési célú felhasználása* azon túl, hogy a szűkösen rendelkezésre álló természeti erőforrásokat az energiatermelésben használták fel, a termékek árrobbanását is előidézte. A *bioüzemanyagok* – kiváltképp a mezőgazdasági alapanyagok nem élelmezési célú – felhasználása élénk diskurzust idézett elő a tudományban. *Ezzel kapcsolatban rengeteg vitát generált a 2007-ben meghatározott európai uniós célkitűzés*, amely szerint a szén-dioxid-kibocsátás csökkentésének érdekében a megújuló energiaforrások – ezen belül is a bioüzemanyagok – felhasználási arányát az EU tagállamai négyeszeresére emelik 2020-ra.²⁸

²⁴ NÉMETH 2002, 21.

²⁵ BORVENDÉG Zs. – PALASIK M. (2015): *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó. 13.

²⁶ BORVENDÉG 2015, 13.

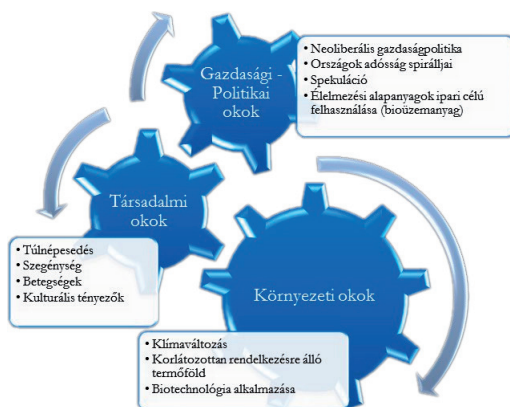
²⁷ HOSPES, O. – VAN DER MEULEN, B. eds. (2009): *Fed up with the Right to Food? The Netherlands' Policies and Practices Regarding the Human Right to Adequate Food*. The Netherlands, Wageningen Academic Publishers. 101.

²⁸ POPP J. (2010): Újabb feszültség a láthatáron az élelmiszer- és bioüzemanyag-ipar között? *Gazdálkodás*, 6. sz. 592–603. Ezzel összhangban 2010. december 5-én lépett hatályba a megújuló energia közlekedési célú felhasználásának előmozdításáról és a közlekedésben felhasznált energia üvegházhatású gázkibocsátásának csökkentéséről szóló 2010. évi CXVII. törvény. Az Országgyűlés 2010. október 11. és 12. ülésnapján tárgyalta T/1243. számú törvényjavaslat vitája során Oberczán Ferenc országgyűlési képviselő, a mezőgazdasági bizottság elnöke kiemelte, hogy „a bioüzemanyag alapanyag-termelése nem von el területet az élelmiszer-termeléstől, így nem is gyakorolhat az élelmiszerekre árfelhajtó hatást [...] [A]z élelmiszer-termelés és a bioüzemanyag nyersanyagtermelése között nem lesz konfrontáció, ugyanis az alapanyag 50–60 százaléka származhat nem élelmezési célú vagy hulladék eredetű forrásból: etanolnál például növények szára vagy gallyak felhasználásából, biodizélnél az élelmiszercélú növényi olajok és állati zsiradékok felhasználásából.” Mivel a törvény fő célja a szén-dioxid-kibocsátás csökkentése lenne, úgy ez a probléma feloldhatóbbá válna a közlekedés átrendezésével és a helyi piacok erősítésével, hiszen a több ezer kilométerről behozott zöldség- és gyümölcsfélék sokkal több energiát használnak fel szállításuk során, mint amennyibe maga a termelésük kerül.

Ez a célkitűzés azonban az Európai Unió tagállamaira vetítve azt jelenti, hogy a teljes földalap közel felét e cél érdekében kell felhasználni. Ez az intenzív monokultúra képes a föld termőképességét lepusztítani, „a világ élelmezésére a természet által (ma még) életet biztosító élelmet megsemmisíteni, a talaj degradációval és egyéb környezeti károkkal vissza nem fordítható rombolást végezni.”²⁹ A termőföld nem élelmezési célú hasznosítása jelentős élelmeszerár-emelkedést okoz, amelynek környezeti hatásai akár még a benzinnél és a dízelnél is rosszabbak lehetnek egyes kutatások szerint.³⁰

Itt kell szólni az emberi tevékenység által okozott környezeti ártalmakról, amelyek hatással vannak a *klimaváltozásra*. Az emberiség az ipari forradalom óta fosszilis energia-hordozókat (szént, kőolajat) éget el, és ezzel üvegházhatású gázokat, főként szén-dioxidot juttat a levegőbe. Ennek eredményeként az utóbbi száz évben a globális átlaghőmérséklet több mint 0,7 °C-kal emelkedett, és ha ez továbbra is a jelenlegi ütemben folytatódik, már a század végére 2 °C-magasabb lesz az átlaghőmérséklet. 2 °C fölötti növekedés már biztos éghajlati katasztrófához vezet. Egyre gyorsabb ütemben tűnnek el végleg különböző növény- és állatfajok a Földről; elolvadnak a sarki jégtakarók; a tengerek vízszintje megemelkedik, sűrűn lakott part menti területeket mosva el, csökkentve ezáltal az élelmeszer termelésére alkalmas területeket.

Az eddigiekben ismertetett okokat és azok egymáshoz való kapcsolatát a következő ábrával lehet a legszemléletesebben bemutatni.

1. ábra

Az élelmezésbiztonságot fenyegető kockázati tényezők

Forrás: a szerző szerkesztése

²⁹ TANKA E. (2007): *Az EU közös birtokpolitikája, ma és a jövő évtizedben – Az értékalapú magyar birtokpolitika uniós jogkeretei*. Budapest, Barankovics István Alapítvány. 335.

³⁰ 2007-ben az USA Stanford Egyetemének kutatói vizsgálták a bioetanol hatásait, és megállapították, hogy míg néhány rákkeltő anyag mennyisége csökken, addig másoké növekszik (formaldehid és acetaldehid). Hasonló megállapításra jutott a Nobel-díjas Paul Crutzen, hogy tudniillik a bioüzemanyagok előállítására és elégetésére nem csökkenti a légkörbe kijutó üvegházhatású gázok mennyiségét, hanem éppenséggel növeli azt. Lásd: TANKA 2007, 338.

3. A megfelelő minőségű ételhez való jog kihívásai

A 20. század második felétől a környezet állapota drámai módon megváltozott, nagymértékben leromlott. Ezen drámai leromlás főként gazdasági, társadalmi és környezeti okoknak tudható be, s mindezek következtében a megfelelő minőségű ételbiztosításának a kérdése is egyre nagyobb hangsúlyt kap manapság, hiszen ezen okok számos okozatot váltanak ki. Ilyen okozatok a civilizációs betegségek számának növekedése, rohamos terjedésük, a környezeti állapot leromlása, az étel tápanyagtartalmának csökkenése.³¹

3.1. A társadalmi és környezeti tényezők

A társadalom átalakulásával, amelyben az életfenntartáson túlmenő létecéllá nőtte ki magát a személyes és szakmai önmegvalósítás igénye, egyre kisebb hangsúlyt fektetünk a mindennapokban az étel előállítására, legtöbbször egy hosszú értékesítési lánc végén, a kisebb-nagyobb üzletekben vásároljuk meg a napi táplálékunk nyersanyagait vagy félkész alapanyagait.³² Mivel a napi étel-fogyasztásunk alapanyagainak megtermelésénél, előállításánál nem vagyunk jelen, ezért szükségszerűen az ételiparra vagyunk rászorulva, legyen az helyi kistermelő vagy multinacionális cég, amelyekkel szemben valamiféle bizalomnak is fenn kell állnia. Ennek a vásárlói bizalomnak az erősítése ugyanakkor magának az ételiparnak, illetve az étel-kereskedelemnek is „jól felfogott érdeke”, mert csak ezáltal képes a gazdasági nyereségét növelni.

Azonban a tömeges, sokszor kontinenseken átívelő fogyasztói igények kielégítése, továbbá a gazdasági racionalizáció miatt előtérbe kerülő intenzív növénytermesztési és állattartási technológiák alkalmazása nagymértékben rontja a környezet minőségét, illetve az ételbiztonsági kockázat is sokkal magasabb szinten van jelen.

A környezetszennyezés hatására fokozódó időjárási szélsőségek komoly kihívást jelentenek az ételbiztonság szempontjából is, ugyanis ezen körülményeknek megfelelően még több mesterséges eszköz (mint például növényvédő szer, műtrágya, szárazságtűrő vagy rovarrezisztens GM-vetőmagok) szükséges a folyamatosan növekvő fogyasztói igények kielégítéséhez. Ezek azonban további kockázatokat generálnak, így a kémiai szennyeződésekkel is jobban kell ez esetben számolni úgy, mint az alkalmazott növényvédő szerrel egyre csak ellenállóbb kártevők és baktériumok mikrobiológiai szennyezésével.

A környezet ipari mértékű használata a mezőgazdaság étel-termelő képességének csökkenéséhez vezet. Ez azonban világméretű éhínséggel fenyeget: az ilyen körülmények között megtermelt étel mennyisége és beltartalmi értéke (minősége) egyre csak csökken, ami szükségszerűen együtt jár az ételárak drasztikus növekedésével. Mindez a gazdagabb országokban is aránytalanul sújtja a lakosság szegényebb rétegeit, sőt

³¹ Így például míg 1942-ben egy kilogramm burgonya vastartalma 110 mg körül mozgott, ez a tápanyagtartalom ma 5(!) mg-ra csökkent.

³² Természetesen nem általánosíthatunk e témában sem, hiszen vannak olyan teljes mértékben vagy részlegesen önellátásra berendezkedett közösségek, amelyek tagjai saját maguk termelik meg a táplálékukat.

még a fizetőképes fogyasztók között is növeli a rosszul tápláltságot, illetve számos civilizációs betegség kialakulását is indukálja.³³

3.2. A gazdasági tényezők

1945 után az USA-ban megindult iparszerű élelmiszer-tömegtermelésnek alapvetően három fő oka volt. Egyrészt, hogy enyhítsék a kontinentális élelmiszerhiányból származó szociális problémákat, másrészt, hogy a háborúban kifejlesztett óriási technikai és vegyipari kapacitáikat hasznosítsák, harmadrészt pedig, hogy a fizetőképes élelmiszerpiac lezárásával és a piaci árak leszorításával az elsősorban mezőgazdasági termelésből élő, kulcsfontosságú nyersanyagforrásokkal rendelkező „harmadik országok” bevételeit korlátozzák.³⁴

Az iparszerűen termelő mezőgazdaság a szintetikus kemizáció alkalmazásával, a vidék, a táj értékeinek mellőzésével, a nagyterületű monokultúras növénytermesztés és a nagy létszámú, szakosított állattartás erőltetésével veszélyezteti a megfelelő minőségű élelmiszer megteremtését.³⁵ Márai Gézával jogos megállapítása szerint megfigyelhető az a tendencia, hogy az ipari módon megtermelt nyersanyagok nagy víztartalmúak, nehezen tárolhatók és jelentős veszteségekkel szállíthatók, nagy a szintetikus maradványtartalmuk, viszont lecsökkent a tápláló- és hatóanyag-összetételük (például vitaminok, ásványi anyagok), továbbá leromlott az élvezeti értékük (gyenge íz-, illat-, és állaghatások stb.),³⁶ amelynek következtében az élelmiszer-biztonsági intézményi rendszerek fontossága egyre csak felértékelődik. A mezőgazdasági tömegtermelés eredményeképpen egyre ellehetetlenül a vidék megtartó ereje és az életlehetőség, az ipari szintű tömegtermelés pedig súlyosan károsította a természeti és környezeti értékeket, az egészség színvonalát.³⁷

Az ipari élelmiszergyártás kialakítása miatt egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek/kell fektetni az élelmiszer-biztonsági követelményekre, ugyanis a világpiacon a rendelkezésre álló óriási mennyiségű élelmiszer-nyersanyagból a tömegforgalmazásra és -fogyasztásra alkalmas, a nemzetközi, uniformizált igényeket kielégítő, profi kiszerezésű élelmiszereket állítanak elő. A globális ipari élelmiszergyártás módszereinek jellemzői a magas fokú feldolgozottság (így az eredeti élelmiszer jellegének eltüntetése, az alkotórészekig lebontott alapanyag újrafelépítése, hosszantartósítás, a jellegzetesség mesterséges adalékolása stb.), valamint a látványos, de annál környezetterhelőbb és sokszor félrevezető csomagolás alkalmazása.³⁸ Az ipari élelmiszergyártás eredményeképpen az eredeti élelmiszer-nyersanyagok, a nemzeti és tájadottsági jellegek teljesen eltűnnek, mesterséges, erősen adalékolt és tar-

³³ KONDOROSI F. (2012): A klímaváltozás emberi jogi aspektusa. *Debreceni Jogi Műhely*, 4. sz. Elérhető: www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/4_2012/a_klimavaltozas_emberi_jogi_aspektusai/ (A letöltés dátuma: 2015. 03. 31.)

³⁴ NAGY B. (2008): Élelmiszer-biztonság mint egészségmegelőzési és nemzetvédelmi kérdés. *Agrárunió*, 3. sz. 41–43.

³⁵ MÁRAI G. (2014): A termőföld minősége és a táplálék értéke. In TANKA E. szerk.: *A magyar föld sorsa*. Budapest, Agroinform Kiadó. 215.

³⁶ MÁRAI 2014, 216.

³⁷ MÁRAI 2014, 216.

³⁸ MÁRAI 2014, 216.

tósított élelmiszerek előállítására zajlik, amelyeket a világ minden táján szinte egyformán, globalizáltan gyártanak.³⁹

Ahogy egyre tömegesebb mértékben jelenik meg az „egészséges”, vagyis a környezeti-leg⁴⁰ és társadalmilag⁴¹ is jobb körülmények között megtermelt vagy előállított élelmiszerek iránti igény, az élelmiszeripar is rá van kényszerítve az ilyen típusú fogyasztói igények kielégítésére. Ezért szükségesnek tartom a fogyasztói igények környezettudatosabb formálását, az egyszerű gazdasági szempontok figyelembevétele helyett. Az *élelmiszer-adalék*ipar teszi lehetővé az iparszerűen termelő mezőgazdaságot és az ipari élelmiszergyártást.⁴² Ezt úgy valósították meg, hogy a természetes tulajdonságaiktól megfosztott iparszerű élelmiszerek csak úgy kerülhetnek a tömegforgalomba és tömegfogyasztásba, hogy a mesterséges adalékanyagokkal látszólag visszaadják ezeket a tulajdonságokat. Ezeknek a „jótékony hatásait” pedig a reklámok sugallják a fogyasztók részére. Az adalékipar sikerét a soha nem látott választékú és mennyiségű adalékok globális alkalmazása bizonyítja, amelyből éves szinten egy átlagember mintegy 3,5 kg-ot fogyaszt el. Mindez a fogyasztók félrevezetésével, megtévesztésével és sokszor az egészségük veszélyeztetésével jár együtt, tehát a természetes minőség igénye nem érvényesíthető.⁴³

Ezért is van kivételesen nagy szerepe az állami szabályozásnak és a hatósági ellenőrzéseknek az élelmiszer-előállítás, a reklámozás és a kereskedelem terén, tehát addig, amíg az adott termék megvásárlására és elfogyasztására vonatkozó döntés megszületik az emberben.

Az ímént ismertetett, élelmiszer-minőséget lerontó tényezőket és kapcsolataikat az alábbi ábrával kívánom szemléletesebbé tenni.

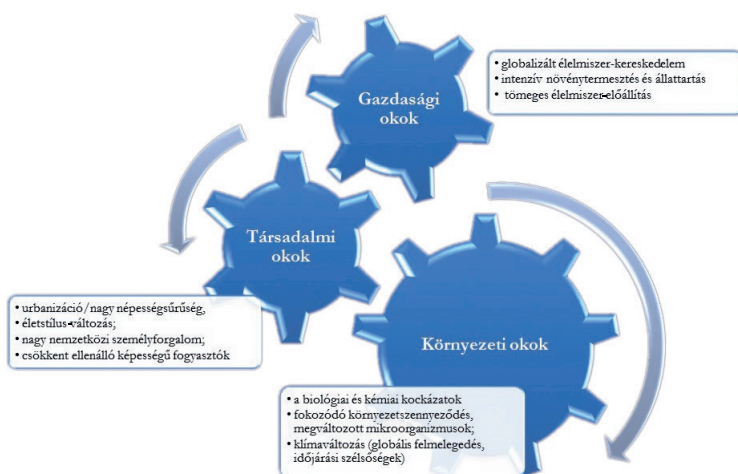
³⁹ MÁRAI 2014, 216.

⁴⁰ Lásd ehhez a vegyszer- és adalékanyag-mentes bioélelmiszereket.

⁴¹ Ilyenek az úgynevezett fair trade termékek, valamint az UTZ-jelöléssel ellátott termékek, amelyek azt jelölik, hogy az adott terméket a származási országban nem a munkavállalók alacsony bérezésével, valamint olcsó – fejlett országokban erősen elítélt és tiltott – gyermekmunkával állították el.

⁴² Ilyen adalékanyagok például a színezékek, a tartósítószerke, az antioxidánsok, a sűrítőanyagok, az emulgeálószerke, a savanyúanyagok, az aromák és ízfokozók, a csomósodást és lesülést pótlók, az édesítőszerke és cukorhelyettesítők. Ezeknek az adalékanyagoknak az igénybevételével lehetséges az egész világon ugyanazt az epres joghurtot megvásárolni. Ennek alapja ugyanis egy Ausztráliában honos fenyőféle fűrészpörából kivont „eperazonos” aroma.

⁴³ MÁRAI 2014, 216.

2. ábra

Az élelmiszer-minőséget lerontó tényezők és kapcsolataik

Forrás: a szerző szerkesztése

4. Összegzés

Az élelem megszerzése, illetve megtermelése ősidőktől kezdve az ember életének fenntartását jelentő alapfeladat. Az állam létrejöttének egyik indoka a külső és belső biztonság megteremtésének követelménye volt, amely többek között magában foglalja az élelmezés- és élelmiszer-biztonság megteremtésének az igényét is. Ezeknek megfelelően már az ókorban megjelentek a különböző élelmezésbiztonságot szavatoló intézmények, például: a közraktárak, illetve az élelmiszer-biztonságot szavatoló szabályrendszerek. Az elmúlt évtizedek társadalmi, gazdasági és környezeti folyamatai és az ezekhez kapcsolódó társadalmi igények életre hívták az élelemhez való jog emberi jogi megközelítésének a szükségességét.

Az élelemhez való jog megjelenésének kapcsán két részre, úgymint a mennyiségi és a minőségi oldalra bontva mutattuk be az élelemhez való jogot életre hívó társadalmi, gazdasági és környezeti tényezőket. Az élelemhez való jog mennyiségi oldalát, az élelmezésbiztonságot fenyegető kihívások kapcsán a legfőbb társadalmi tényezők között a népességrobbanást, a táplálkozási tabukat, a nők elégtelen szociális helyzetét, valamint az egészségügyi problémákat említettük. A gazdasági-politikai tényezők között a neoliberais gazdaságpolitika, az adósságszpirálok, a korrupció, a mezőgazdasági inputok, és a beszerzéshez szükséges eszközök hiánya lelhetők fel; míg a környezeti tényezők közül a klímaváltozás problémája, a kiszámíthatatlan aszályok és árvizek, a biodiverzitás csökkenése, a termőterületek sorvadása indukálja tovább az élelmezés bizonytalanságát világszinten.

A fentiekhez képest az élelem minőségi oldalának felértékelődését a környezeti kihívások közül a fokozódó környezetszennyezés, a növényvédő szerek hatására megváltozott mikroorganizmusok, génmódosított szervezetek környezetbe kerülése, valamint a klímaváltozás hívták életre. Az élelem minőségét befolyásoló gazdasági tényezők közül a nagyipari élelmiszeripari és mezőgazdasági technológiák, a globalizált élelmiszer-kereskedelem

(bonyolult és hosszú élelmiszerlánc), a tömeges és uniformizált élelmiszer-előállítás, míg társadalmi oldalról az urbanizálódott fogyasztói társadalom, a nagy nemzetközi személyforgalom, valamint a csökkent ellenálló képességű fogyasztók indukálják az élelmiszerbiztonság felértékelődését. Ezek a tényezők mind hatással vannak az élelem minőségére, amelyek egymást is egyre csak generálják a megfelelő minőség, a környezet és a társadalom kárára, egyúttal a gazdaság javára. Megállapítható, hogy ezek a tényezők egymásnak okai és okozatai is egyben. Ezek a társadalmi tényezők pedig egyre erőteljesebben igénylik az élelmiszer kérdésének alapjogi jellegű megjelenítését, az állami beavatkozást.

Felhasznált irodalom

- BORVENDÉG Zs. – PALASIK M. (2015): *Vadhajtások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BUKOVICS I. – BESSENYEI M. – SZAKÁCS G. – RAKONCZAI É. (2014): Fenntarthatóság. In KAISER T. – KIS N. szerk.: *A jó állam mérhetősége*. Budapest, NKE. 141–167.
- CAREY, J. (é. n.): *A Common Link among Fire, Floods, Food Riots: Extreme Weather*. Elérhető: www.greenjustice.org/gr/en/environment/view/a-common-link-among-fire-floods-food-riots-extreme-weather.html (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)
- CSINK L. – T. KOVÁCS J. (2013): Paradigmaváltás a környezet alapjogi jellegében? *Jogelméleti Szemle*, 4. sz. 42–54.
- DE MENEZES, C. – THURSTANS, S. – FERGUSON, P. – NUTMA, N. (2007): *Hunger and HIV. From Food Crisis to Integrated Care*. London, ACF International Network.
- HALMAI G. – TÓTH G. A. szerk. (2003): *Emberi jogok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HARTYÁNYI J. (é. n.): *Az 1932-1933-as Ukrajnai Éhínség. Az ukránok ellen elkövetett népirtás*. Elérhető: http://arhiv.ukrajnci.hu/arhiv/hromada_60_hu/istorija/az_1932.htm (A letöltés dátuma: 2012. 02. 09.)
- HETESI Zs. (2015): *A felélt jövő*. Budapest, Fenntartható Fejlődés Egyetemközi Kutatócsoport. Elérhető: www.geo-solar.net/pages/123321/contents/static/28/jovokep.pdf (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)
- Higher Temperatures to Slow Asian Rice Production* (2010). Elérhető: www.sciencedaily.com/releases/2010/08/100809161138.htm (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)
- Higher temperatures to slow Asian rice production*. Elérhető: www.eurekalert.org/pub_releases/2010-08/uoc-htt080610.php (A letöltés dátuma: 2016. 11. 27.)
- HOSPES, O. – VAN DER MEULEN, B. eds. (2009): *Fed up with the Right to Food? The Netherlands' Policies and Practices Regarding the Human Right to Adequate Food*. The Netherlands, Wageningen Academic Publishers.
- KARSAI G. (2000): Az élelmiszer-kereskedelem privatizációja. *Közgazdasági Szemle*, 47. évf. 7–8. sz. 565–584.
- KITTA G. – SCHULTZ G. (2008): Agrárpolitika az élelmiszer árak szorításában. In G. FODOR G. – STUMPF I. szerk.: *Végjáték – A 2. Gyurcsány-kormány második éve*. Budapest, Századvég Kiadó.
- KONDOROSI F. (2012): A klímaváltozás emberi jogi aspektusa. *Debreceni Jogi Műhely*, 4. sz. Elérhető: www.debrecenijogimuhely.hu/archivum/4_2012/a_klimavaltozas_emberi_jogi_aspektusai/ (A letöltés dátuma: 2015. 03. 31.)

- MÁRAI G. (2014): A termőföld minősége és a táplálék értéke. In TANKA E. szerk.: *A magyar föld sorsa*. Budapest, Agroinform Kiadó.
- NAGY Bálint (2008): Élelmiszer-biztonság mint egészségmegelőzési és nemzetvédelmi kérdés. *Agrárunió*, 3. sz. 41–43.
- NÉMETH L. szerk. (2002): Éhezés a világban. Kihívás mindannyiunk számára: a szolidáris fejlődés. *Római Dokumentumok XVII. Cor Unum* Pápai Tanács. Budapest, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- OLÁH J. (2006): *Környezetgazdálkodás. IV. Erőforrás gazdálkodás*. Szarvas, Tessedik Sámuel Főiskola.
- PALÁSTI G. (2004): A környezet védelme a termékek forgalmának globális szabályozási rendszerében. In FAZEKAS J. – PALÁSTI G. szerk.: *Globalizáció – Piacliberalizáció: A világméretű globalizáció megvalósításának jogi eszközrendszere, a piacliberalizációs szabályozás korlátai*. Miskolc, Novotni Kiadó. 319–394.
- REND A. (1991): „Civilizációs” betegségek. *Keresztény Magvető*, 97. évf. 3. sz. 176–182.
- RIXER Á. (2010): Mai jogunk jellegadó vonásai. A jog válsága, a válság joga és az új természetjog. *Iustum aequum salutare*, 6. évf. 3. sz. 25–36.
- SÁRI J. – SOMODY B. (2008): *Alapjogok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- SIMONYI B. – VARGA G. (2008): *Élelmiszer-önrendelkezés*. Budapest, Védegyelet.
- TANKA E. (2007): *Az EU közös birtokpolitikája, ma és a jövő évtizedben – Az értékalapú magyar birtokpolitika uniós jogkeretei*. Budapest, Barankovics István Alapítvány.
- TIBA Z. (2006): Éhezés és éhínségek. Elméletek, hipotézisek és a nemzetközi jog összefüggései. *Acta Humana*, 16. évf. 3–4. sz. 89–104.
- TUNYOGINÉ NECHAY V. szerk. (2006): *Hazai és nemzetközi élelmiszerárak összehasonlítása néhány fontosabb termékpályán*. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet.